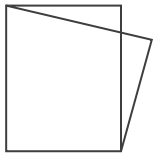

Vidnesbyrd og erfaring

– den professionsfaglige praktikers subjektivitet

Yannick
Himmelsvang
Svensson, adjunkt,
cand.pæd.,
Professionshøjskolen
Absalon

Denne artikels hensigt er at vise, hvordan vidnesbyrdet og vidnet som tolkningsramme og begreb kan adressere erfaringens status, betydning og forudsætning i pædagogisk teori og praksis, med særligt fokus på at åbne nye perspektiver til forståelsen af den professionsfaglige praktikers subjektivitet. Hensigten er todelt, den søger i) at udlægge enkelte særegne karakteristika ved vidnesbyrdets betydning og ii) at undersøge muligheden for at forstå pædagogiske professionelles erfaringer gennem vidnesbyrdet. Ét særligt perspektiv, som vidnesbyrdet kan berige undervisning og praksis inden

for professionsfeltet med, og som dette bidrag vil arbejde sig frem mod at nå til, er erfaringernes – og det erfarende subjekts – udsathed: På den ene side udtrykker de, set gennem vidnesbyrdet, uerstattelige, singulære og unikke indblik i praksis – på den anden side kan de aldrig få status som bevis, endsige vished eller viden, men er afhængige af tillid og tiltro. Her i artiklen beskrives derfor vilkårene for ”et sprog”, som kan muliggøre praktikerens åbenhed over for det nye, fremmede og unikke – det, som ikke allerede er bekendt og bekræftet.

Vidnesbyrd og erfaring – den professionsfaglige praktikers subjektivitet

Den professionelle praktikers erfaringer befinder sig et sted mellem det stumme og det udtalte.

Indledende bemærkninger

Denne artikels hensigt er at vise, hvordan vidnesbyrdet og vidnet som fortolkningsramme kan belyse *erfaringens* betydning og forudsætning i pædagogisk teori og praksis, med særligt fokus på at åbne nye perspektiver til forståelsen af den professionsfaglige praktikers’ subjektivitet og erfaringsvilkår. Hensigten er todelt; den søger hhv. i) at udlægge enkelte særegne karakteristika af vidnesbyrdets betydning og ii) at undersøge muligheden for at forstå pædagogiske professionelle gennem vidnemotivet.

Ét særligt perspektiv, som dette bidrag ønsker at synliggøre, er erfaringernes og det erfarende subjekts udsathed: På den ene side udtrykker de, set gennem vidnesbyrdet, uerstattelige, singulære og unikke indblik i praksis – på den anden side kan de ikke få status som bevis,

endsige som vished eller viden, men er afhængige af tiltro og tillid. Den professionelle praktikers erfaringer befinder sig dermed et sted mellem det *stumme* og det *udtalte*. Det følgende er derfor ligeledes et forsøg på at give praksis et sprog gennem vidnesbyrdet og undersøge betingelser for den pædagogiske praksis’ tilegnelse af sådan et sprog. Hvilket sprog, eller hvorvidt det er muligt at tale om et sprog, er en af artiklens væsentligste spørgsmål.

Disciplinerne, der beskæftiger sig med vidnesbyrdet og vidnet, er mangefacetteret og tværdisciplinære; en ufuldstændig liste af felter kunne f.eks. indeholde jura, politik, nationale og internationale domstole, historie, traumestudier, folke- minde- og erindringsstudier, kultur- og mediestudier, litteratur, film, kunst, teologi, religionsvidenskab og filosofi

(Krämer & Weigel, 2017, s. ix-x). På tværs heraf er der flere spørgsmål, der retningsgiver disse interesser: spørgsmål om vidnesbyrdet som kilde til viden (herunder social-epistemologiske spørgsmål om troværdighed, pålidelighed og gyldighed), etiske-politiske perspektiver på vidnesbyrdets ikke blot epistemiske, men også sociale, politiske og historie-kulturelle retfærdiggørelse og berettigelse – og interesser i repræsentationsproblematikker omhandlende muligheden for at præsentere, rekonstruere, gentage og genskabe erfaringer og oplevelser.² Artiklens udgangspunkt heriblandt orienteres ud fra en fænomenologisk-hermeneutisk tilgang, som åbner op for to afgørende perspektiver: 1) *vidnesbyrdets struktur* set i forholdet mellem i) det erfarede (fænomenet, hvorom der vidnes), ii) erfaringsakten (selve bevidnelsen), iii) det erfarende subjekts

forståelsesarbejde (vidnets subjektivitet) og iv) selve beretningsprocessen til modtageren (afgivelse af vidnesbyrdet) – og 2) det erfarede fænomens uforklarlige, overvældende karakter.

Artiklens form er forberedende, dvs. den forbereder et perspektiv, der endnu ikke er fuldt udviklet inden for et dansk pædagogisk-filosofisk felt. Et skandinaviske bud findes hos Marie Hållander (2017; 2020), hvis projekt har været informativt for artiklen. Hållanders ærinde er gennem vidnesbyrdet at adressere bl.a. i) spørgsmål om repræsentation af historiske og traumatiske erfaringer i relation til undervisning, ii) subjektivitetsprocesser som kilde til forandring og iii) elever og læreres følelsesoplevelser i kontekster, hvor vidnesbyrd er undervisningsgenstande (se f.eks. Hållander, 2020, s. 1-2). Hvor Hållanders projekt har et bredere sigte i at afsøge vidnesbyrdets mangfoldige pædagogiske potentialer, søger denne artikel specifikt at uddybe forståelsen af *subjektivitetsmotivet* og *erfaringsvilkårene* gennem vidnesbyrdet med særlig interesse i den professionsfaglige praktiker. Artiklen er derfor dedikeret til at udvikle og kvalificere skitsen til en ramme, inden for hvilken en meningsfuld fortolkning og sammenstilling mellem *erfaring* og *vidnesbyrd* og *subjekt* og *vidne* kan foregå – for i sidste ende at kunne indtænke en professionsfaglig kontekst i denne.

En første opgave er at indkredse problemfeltet for dernæst at optegne sporet *fra* praktikerens erfaringsvilkår over det erfarende subjekt *til* vidnet. Herudfra vil der løbende identificeres perspektiver, der ikke kun er kendetegnet ved epistemologiske tematikker, men også af etiske, paradoksale og eksistentielle

spørgsmål angående den professionelle praktikers (*“vidnesubjektets”*) subjektivitet.

Stumhed og utilstrækkelighed – en problemafgrænsning

At arbejde i et pædagogisk praksisfelt – eller at have med et andet menneske at gøre i al almindelighed – forekommer at rumme en *stum dimension*. Man kunne nærmest tale om en sprogløs praksis. Det er en mærkværdig påstand, for hvis der er ét sted at rette sig mod for at finde sproget, skulle det være praksis. Men med praksissens sprogløshed menes ikke de talte ords fattigdom. Det er ikke et fravær af dialog, monolog, samtale og (sprog-)handlen, der hentydes til. *Stumheden* er heller ikke et korrelativ til livløshed. Den kommer tværtimod oftest til udtryk i et uendeligt væld af betydninger, udtryk, liv, begreber, forståelser, ytringer, ønsker, intentioner. Sprogløsheden og den medfølgende stumhed henviser til en *utilstrækkelighed*. Et “aldrig helt at være dér endnu”. Man kan nævne alskens situationer fra en given hverdag, hvor praktikerens svar, handlinger, indsatser, forståelser og mål var foreløbige og midlertidige; tiden er aldrig helt til at følge dem til dørs – og selv hvis tiden var i overflod, må man tvivle på, hvorvidt det alligevel nogensinde ville lykkedes.

Praksis er sprogløs, fordi den aldrig helt finder sin form, aldrig helt de korrekte ord, men i stedet altid er evindelige forsøg på at få begreberne, rationaliteten, erkendelsen til at nå adækvate overensstemmelser med de konkrete og unikke erfaringer og oplevelser. Forsøg på at sætte praksiserfaringerne på begreb. Praksis er dermed hermeneutisk: Mellem de sprog, de ord, de “redska-

ber”, der er til rådighed, og de altid nye erfaringer og singulære oplevelser står det enkelte subjekt – praktikerens – og søger overensstemmelse. Men der er en uoverførbarhed, noget, der ikke kan eller ikke vil repræsenteres tilstrækkeligt i sproget: For hvordan skal de ophobende erfaringer kunne omsættes til andre kontekster, fanges og fattes i et begreb, som overføres til andre relationer og situationer, gøres til regel og princip, til elementer i en metodisk tilgang? *Hver singulær begivenhed kræver snarere sit eget sprog for at kunne bevare selve det singulære.*

Denne hermeneutiske utilstrækkelighed kan derfor også forstås som en magtesløshed, fordi praktikerens ikke kan afgive definitive svar på det, hverdagens praksis konfronterer denne med. Stumheden, der knytter sig til de udeblevne svar, er ikke kun et resultat af praksis’ kontingens og vilkårlighed, for dette eller hint sker lige netop nu, på lige netop denne måde. Erfaringen af en hændelses fait accompli forringes ingenlunde af årsagsbestemmelsernes udeblivelse. Men praktikerens kan øjensynligt ikke se sammenhængene og overlades til øjeblikkets virvar og spektakel. Som effekt heraf udebliver sproget, og stumheden indtræffer – en udeblivelse og forsinkelse af rette forståelseskoncepter. Gert-Jan van der Heiden beskriver i *The Voice of Misery* (2020), at når en forklarings (en beretning, et *vidnesbyrd*) sandfærdighed eller vished er i mangel af tilstrækkelig grund (*sufficient ground*), når der fortsat er en rest tilbage, efterlades man som modtager ikke kun til en troshandling – at måtte træffe en beslutning, om man vil tro – men også i et rum udgjort af *måske* (*maybe*) (s. 137). Betydningen bliver tydeligere ved brugen af det lidt

Praksis er sprogløs, fordi den aldrig helt finder sin form, aldrig helt de korrekte ord, men i stedet altid er evindelige forsøg på at få begreberne, rationaliteten, erkendelsen til at nå adækvate overensstemmelser med de konkrete og unikke erfaringer og oplevelser.

ældre *kanske*; *kan-ske* snarere end *må-ske*, for “kan” indikerer mulighed, “må” nødvendighed. Praktikerens står netop indplaceret i dette *kanske*: Der er ingen vished, kun *mulige*, men også altid utilstrækkelige forståelser. *Det kan være ...*

I denne åbenhed til mulighederne finder vi det enkelte subjekts udsathed: Praktikerens er underlagt et mere eller mindre implicit og paradoksalt krav om at kunne omdanne unikke oplevede hændelser til en vis standard af almengyldighed vha. videnskabelighedens teoretisk sprog og et kollektivt *Vi*. Hvad den enkelte så og oplevede, må kunne fastlægges og bestemmes ved en kvalificerende ramme og nogle gyldighedskriterier. Hvis praktikerens vil imødegå disse krav,

må denne altid yde en art *bedrag* mod det singulære, uerstattelige og unikke. Praktikerens er udsendt mellem loyaliteten og dedikationen til det oprigtige nye og enestående – og den delte, fælles verden udgjort af enighed om sproget, betydningerne, kriterierne, hensigterne, alle til sikring af den jævne kontinuitet, forventelighed og begribelighed. Men praktikerens *jeg* er derimod en diskontinuitet, et løbende opbrud – en åben mulighed, altid indplaceret i dilemmaets og paradoksets *kanske*.

Problemet kan formuleres således: De singulære erfaringer, dette her og nu, er uerstattelige og uundværlige indblik i en given praksiskontekst, som praktikerens er første og eneste erfarer af. Men netop pga. denne betingelse kan disse ikke

omdannes til almene begreber, gøres til standard for vished. Der må være en *rest* tilbage, der unddrager sig reduktionen til generaliserede begreber. Hvis der ikke er en rest tilbage, vil de ikke være disse unikke indblik, men blot et af flere, der udtrykker det samme, og derfor de facto ligegyldige. Hvis der ikke indtræder en tredjepart, et teoretisk, almenorienteret sprog, et *Vi*, der ikke kun er knyttet til den enkelte relation, det unikke, steds- og tidsspecifikke, efterlades disse erfaringer antageligt som mangelfulde – eller overlades til en *gråzone*, der er noget andet, en undtagelse, der modsætter sig at blive repræsenteret, gengivet, forstået.

Dette dilemma hensætter den pædagogiske praktiker i en enkeltgørende

ensomhed, der, vil jeg påstå, er udtryk for dennes subjektivitet og som giver en særlig åbenhed for en etisk dimension. Her følger min forståelse K.E. Løgstrup, der i *Den etiske fordring* (1991) beskriver, hvordan kærligheden forudsætter en art epistemologisk ensomhed, for *jeg kan ikke vide, hvad du føler, hvad du er* – i stedet må jeg fortsat bevidne denne/ dette fremmede (s. 149). Det er gennem denne ensomhed, at man bevidner en etisk fordring fra den anden person, og som derfor gør den positiv i sin art. At praksis og den anden person aldrig er fuldt ud transparent, er netop det, der er medbestemmende for praktikerens unikke position: Dette vilkår holder praktikerens åben for at bevidne det *oprigtige nye* (*det fremmede, den anden*). Det, der findes hinsides et universelt sprog og generaliserende termer.

Dette vilkår deler praktikerens med *vidnet*: Fælles for begge er denne ensomhed. Konfronteret med det uerstattelige, det urepræsentérbare for erfaringen. Et unikt *mig*, der forsøger at dele det udelelige. Praktikerens som vidne bærer på en hemmelighed, som ingen andre får adgang til – kun som anden-rangsvidne til vidnets egen erfaring; *kun som vidne til et vidnes vidnesbyrd*.

Det erfarende subjekt som vidne
Fra indgangen til det tyvende århundrede frem til vores samtid har *vidnet* været en af de mest fremtrædende og interessante navne og tolkningsrammer givet til forståelsen af det erfarende subjekt i den europæiske filosofi og litteratur. Dette skyldes ikke mindst holocaust og den efterfølgende bølge af overlevendes og dodes beretninger, attestationer og vidnesbyrd (se f.eks.

Krämer & Weigel (red.), 2017; Felman & Laub, 1992; Wieviorka, 2006). I begrebsforståelsen af vidnet og vidnesbyrdet findes der dog fortsat store variationer i fortolkningerne alt afhængigt af deres virkningshistoriske, etymologiske/lingvistiske eller sociokulturelle karakter; her findes f.eks. betydninger såsom i) den, som vidner, ii) en tredje, overværende part/tilskuer (*testis/terstis*), iii) overlever/ gennemlever (*superstes*) og iv) martyren, der gennem handling og overbevisning vidner (Agamben, 2012, s. 9 f. & 19; Benveniste, 2016, s. 447-449, 525 f., 532 & 535; Derrida, 2005, s. 72-75; Hållander, 2017, s. 37-40; 2020, s. 16-18; van der Heiden, 2020, s. 190-198). Hertil kommer betydninger som biografisk vidne, øjenvidne, bekendelse, juridisk vidne og livsvidne. På tværs af disse betydningshorisonter synliggøres vidnets paradoksale karakter: Til tider hyldes det subjektive perspektiv, førstepersonsperspektiv prisgives – andre gange mistænkeliggøres det. Dette ses f.eks. i det kristne vidnebegreb, som i visse passager kræver ikke én, men to eller tre vidner (4 Mos. 35:30; 5 Mos. 17:6 & 19:15; Matt. 18:16; Joh. 8:17; 2 Korinth. 13:1); samme parallel ses hos det juridiske, hvor et gammelt romersk ordsprog lyder: *Et vidne, intet vidne / Unus testis, nullus testis*.

Denne ambivalens og tvetydighed kræver varsomhed i anvendelsen af vidnemotivet. Man kunne tale om en radikal ironi iboende dets term, for det enkelte vidne kan måske ligefrem være for afgørende, udløse for radikale ændringer, *stå sagen for nært*. Vidnesbyrdet anerkendes i yderste potens, samtidig med at det netop derfor ikke kan komme til udtryk.

Med vidnet følger der et enestående vilkår for det erfarende subjekt: Vidnets betydningshorisont er kendetegnet ved paradokset. Man kan måske endda fæsesætte påstanden om *vidnets paradoks*. Dette paradoks fremtræder hos den italienske forfatter og holocaustoverlever Primo Levi i værket *De druknede og de frelste*. I fortællingen, som beretter om og reflekterer over tiden som fange i Auschwitz, skelnes der gentagne gange mellem de overlevende som *de mulige vidner* – og *de sande vidner*, dem, som gik til grunde, dem, der var inde i *hjertet af hændelserne*, og som derfor ikke nåede tilbage; hvis de nåede tilbage, var det som stumme:

“Jeg gentager at vi, de overlevende, ikke er de sande vidner. [...] Vi er dem der på grund af udnyttelse eller snedighed eller held ikke nåede bunden. De der gjorde det, de der så gorgonen, er ikke vendt tilbage for at fortælle om det, eller vendte stumme tilbage; de tilhører ‘muselmændene’, dem der gik til grunde, de egentlige vidner, dem hvis udsagn ville have haft almen betydning. De er reglen, vi er undtagelsen. [...] Vi der blev begunstiget af skæbnen, har prøvet, mere eller mindre kløgtigt, ikke alene at fortælle om vores egen lod, men også om de andres, om dem der gik til grunde. Men det har været en diskussion på ‘tredjemands vegne’, historien om ting set på nært hold, ikke prøvet på egen krop. [...] Vi taler i deres sted, ved fuld-magt.” (2018a, s. 428 f.).

Tillad mig et kort ophold her: Læsningen af Levi vil ikke tolke praktikerens som et lidende eller forfulgt individ eller som martyr – det er der afgjort intet for-svarligt i. Læsningen ønsker heller ikke

Der er en fordring i at forstå almenmenneskelige motiver og vilkår i selv så ekstreme situation som Auschwitz og bruge dem til at forstå andre kontekster, hvor mennesket er udsat – måske ikke i samme radikale og konkrete grad, men hvor overvældende erfaringer optræder.

hverken at banalisere eller at forklejne de særegne, ekstreme erfaringer og traumer, som Levis beretninger er udtryk for, ved at sammenligne professionsfaglige hverdagserfaringer med ubeskrivelige og uudgrundelige oplevelser af lidelse. Hvorvidt sådan en overførsel kan være legitim, er derfor et afgørende spørgsmål. Det er imidlertid ingen simpel sag. For findes der overhovedet et adækvat orienteringspunkt, der kunne sikre en legitim sammenligning? Allerede her er problemet om repræsentation og gentagelse tydelig. Vi kan muligvis finde en immanent legitimation hos Levi selv, denne gang i *Hvis dette er et menneske*, hvori han, til spørgsmålet om, hvorvidt det overhovedet giver mening at erindre så usædvanlige menneskelige tilstande, svarer:

“På dette spørgsmål mener jeg der bør svares bekræftende. Jeg er faktisk overbevist om at alle menneskelige erfaringer har en eller anden betydning som fortjener at blive analyseret, og at der, selv af denne specielle verden som jeg beskriver, kan udledes fundamentale, om end ikke positive værdier.” (Levi, 2018b, s. 93).

Der er en fordring i at forstå almenmenneskelige motiver og vilkår i selv så ekstreme situation som Auschwitz og bruge dem til at forstå andre kontekster, hvor mennesket er udsat – måske ikke i samme radikale og konkrete grad, men hvor overvældende erfaringer optræder.

Det, vi med læsningen af Levi lader os informere af og overfører til en profes-

sionsfaglig kontekst, er ikke selve *de usammenlignelige* og *ubeskrivelige* traumeerfaringer: At sammenligne Levis beskrevne erfaringer med andre hverdagserfaringer vil netop være at sammenligne det usammenlignelige, hvilket ikke er artiklens hensigt. Men – og dette er det paradoksale! – det almene vilkår, som manifesteres gennem Levis beretninger, og som her overtages, er forståelsen af erfaringers karakter *som* usammenlignelige og urepræsentérbare; paradoksalt fordi det enkelte menneske repræsenterer det urepræsentérbare ved dets erfaringsliv. Det, der overtages, er Levis refleksion over et almenmenneskeligt erfaringsvilkår – ikke selve de konkrete erfaringer, men disses betydninger, og hvad de siger om det erfarende subjekt som sådan. *Det almenmenneskelige*

Erfaringsvilkåret ses i sammenhængen mellem nærheden til en begivenheds epicenter og stumheden – når nærheden øges, stiger stumheden tilsvarende.

er *erfaringers usammenlignelighed*. Det, der har interesse for artiklens tolkningsramme, er derfor ikke kun traumatiske og lidelsesfyldte erfaringer. Det er ikke lidelsen som sådan, der er det samlende punkt, men erfaringen af det ubeskrivelige og urepræsentérbare, som *kan* være lidelsesfuldt, men hvis overvældende karakter ikke har ophav i lidelsen.

Lad os vende tilbage fra denne digression til forrige citat af Levi: Erfaringsvilkåret ses i sammenhængen mellem nærheden til en begivenheds epicenter og stumheden – *når nærheden øges, stiger stumheden tilsvarende*. Det udtrykker prisen ved at være uløseligt indplaceret i en sags omstændigheder: Sande vidner er aldrig mulige vidner. At stå i hjertet af hændelserne, at være den, der uomtvisteligt var dér, så det, mærkede det, kan ikke fratages den enkelte, stumheden vidner om dette. Men i tillæg at kunne give bevis, forklaring, at indskrive det i en almengyldig, accepteret erkendelsesramme er ikke en

mulighed. Man kunne kalde det *oprigthedens fiasko*: Jo større dedikationen er til den enestående hændelse, jo større troskyldighed til den unikke relation, desto større er risikoen for stumheden og dermed for at efterlade det unikke forsvarsløst tilbage.

For så vidt man har mulighed for at berette, attestere, bliver det på andres vegne, som tredjepart, ved fuldmagt, medieret, reduceret til forståelighederne. Det sande vidne udsondres. Som Levi påpeger, så er det kun de sande vidners udsagn, der ville have haft almen betydning. Men når vi netop har konstateret, at det sande vidne aldrig *kan* vidne, da kan det mulige vidne de facto aldrig aflægge udsagn af almen og fuldbyrdet betydning. Almengyldigheden forbliver stum. Paul Ricoeur beskriver netop Levis vidnesbyrd som en undtagelse i den historiografiske proces, fordi sådanne erfaringer bryder med den delte forståelse, og kalder dem for *grænseerfaringer* (2004, s. 175). Disse grænseerfaringer,

som forsvindingspunkter på tærsklen til vores delte horisont, bryder med al form for *lighed*, der ville gøre forståelsen i stand til at sammenligne og repræsentere sådanne erfaringer. Ethvert forsøg på at opnå klar og adækvat begribelse for det unikke og oprigtige nye ville være tabt, fordi der med det enestående ikke kan findes en fælles målestok, og ”forståelse” vil i denne kontekst netop forudsætte et fælles, delt sprog.

Vidnet kan ikke lægge vidnesbyrdet fra sig. Det er bundet til sit testamente, uden at kunne aflægge det. Der er ingen tilflugt i eller retræte til det fælles sprog. Det vækker en art hvileløshed og uro, der, for at parafrasere Dori Laub, opstår, fordi *imperativet til at fortælle bebos af umuligheden for at fortælle*: Der er ingen fred i stilheden, selv når valget om tavshed er vidnets eget (Felman & Laub, 1992, s. 78-79). Vidnet kan på samme tid hverken glemme, hvad der skete, eller huske, genkalde, fremkalde det hændte adækvat. Vidnet er defineret af forholdet

mellem det umindelige og det uforglemmelige.

Hos Jacques Derrida uddybes disse forståelser: Først og fremmest må vidnet altid forstås i førsteperson ental. I denne enkeltgørelse (som har lighed til ensomheden hos Løgstrup) er vidnet radikalt udleveret, for i sit vidnesbyrd tilbyder det også sig selv (Derrida, 2000, s. 33, 38 & 43). Og med denne udlevering af sig selv er vidnet placeret i et modsætningsfyldt forhold: Vidnet udtrykker og er udtryk for det uerstattelige, men netop fordi det er *dette udtryk* for det uerstattelige, må det samtidig kunne gøre det singulære universaliserbart, dvs. give det udtryk gennem eksempler (Derrida, 2000, s. 40 f.). Vidnets betingelse er at kunne gentage det ugentagelige. Dets kendetegn er dets *usikkerhed*, og hos Derrida er denne essentiel for at forstå vidnet og vidnesbyrdet:

“When testimony appears guaranteed and then becomes a demonstrable theoretical truth, part of a legal proceedings or report, a substantiation of evidence or even a piece of evidence, it risks losing its value, its sense or its status as testimony. [...] For it to be guaranteed as testimony, it cannot, it must not, be absolutely certain [...] This paradox of *as such* is the paradox we can experience [...]” (2005, s. 68).

Den aporiske situation, vidnet ifølge Derrida befinder sig i, er, at for at forblive vidne og for at bevare sit vidnesbyrd må det *ikke* opnå vished. Det må forblive allergisk for en fælles målestok, men samtidig være udtryk for dette usammenlignelige. Vidnet må både forstumme og tale. Radikaliteten er dermed tydelig: Der er ingen, der kan *substituere* den

enkeltes erfaringer, for der er ingen andre, der kan tilbyde et sprog at formidle disse i. Heraf finder vi forståelsen af Derridas læsning af Paul Celans digt *Aschenglorie*, hvorfra en verslinje gentages: *Ingen vidner for vidnet / Niemand Zeugt für den Zeugen* (Derrida, 2005).

At vidnesbyrdet ikke kan omdannes til *bevis*, fordi det mister sin betydning og mening, hvis det sikres, er *vidnesubjektets* vilkår (et subjektivitetsvilkår). Det må holde sin egen modsætning og annullering åben. Vidnet opererer ifølge Derrida i et rum, hvor det kan udsættes for mistanke og risikoen for anklagen om løgn, mened og fiktion (Derrida, 2000, s. 36 f. & 71 f.; Derrida, 2002a, s. 98; Derrida, 2002b, s. 61). Vidnesubjektet er udsat med hele sit væsen uden forbehold, for det kan ikke producere evidens, men appellerer i stedet til en tillids- eller tros-handling. I sin udsathed, når det tilbyder sig selv, udsiger det et *“Du må tro på mig! Jeg så det ske! Jeg var dér!”*, som var det et løfte eller en ed (Derrida, 2005, s. 75 f.; Derrida, 2002a, 98 f.). Med afsæt i disse betragtninger er det måske heller ikke underligt, at Derrida bruger *miraklet* som eksempel på, hvad vidnet beder lytteren og modtageren af vidnesbyrdet om at tro på: Selv om de mest sandsynlige, hverdagslige og ordinære ting må vidnet stadig bede sin modtager tro som tro på et mirakel (Derrida, 2002a, s. 98 f.; Derrida, 2000, s. 75). Alt i vidnets vidnesbyrd står på grænsen til *det u-trolige*.

Det ordinære og det exceptionelle
Et bud på, hvori vidnesubjektets udsatte position kan have sit ophav, kan findes hos van der Heiden. I sin behandling identificerer van der Heiden fire elementer af vidnesbyrdet: i) *the reserve/object* (det, der vidnes om), ii) *vidnesakten*

(selve attestationen til en lytter), iii) *vidnet* (det erfarende subjekt) og iv) *lytteren til vidnesbyrdet* (dvs. modtageren af beretningen/delingen af erfaringen) (2020, s. 130-137). Her er det begrebet ”reserve/object”, der er interessant for os – van der Heiden skriver:

“This *reserve* of what-is-borne-witness-to is the reserve of what appears as the object of testimony. It is the ‘real’ of what-is-borne-witness-to, and testimony is the trace of this reserve that is only ‘given’ as the dark shadow surrounding the object that testimony brings to presence for its audience. Without testimony, this reserve is *simply* absent. With testimony, we relate to this reserve *as* absent, as the shadow of the object.” (2020, s. 127).

Det, vidnet bevidner, kan ikke fuldt ud tilsynekomme i vidnesbyrdet. Det bevidnede kan ikke fuldt ud genskabes eller repræsenteres i vidnesbyrdet – kun som en skygge eller *rest*. Når man da betragter det fra subjektsiden – i vidnets forsøg på at give dette *noget* et udtryk som vidnesbyrd – fremstår det som en art fattigdom eller et *fravær* (heraf utilstrækkelighed). Men denne rest må ifølge van der Heiden forstås som en essentiel del af vidnesbyrdets struktur. Ikke alt tilsynekommer, for der er tale om et ”ontologisk exces” (s. 127). Det skyldes derfor ikke en *fejl* hos vidnet – det er tværtimod et eksistentielt vilkår for vidnet ”at være i mangel”, uden sprog, ude af stand til tilstrækkeligt at frembringe og genskabe det erfarede. Excessen kan ikke gøres manifest eller præsent, kun *som* fravær.

Denne udlægning tillader os at bevæge interessen fra hvem (vidnet) til ligeledes

Vidnets betingelse er at kunne gentage det uigentagelige. Dets kendetegn er dets usikkerhed, og hos Derrida er denne essentiel for at forstå vidnet og vidnesbyrdet

at inkludere spørgsmål om hvordan og hvad (erfaring, vidnesbyrdet og dets genstand). En første opmærksomhed må da rettes mod, om dette reserve/object betyder, at kun ekstraordinære og exceptionelle fænomener og begivenheder kan legitimeres i vidnesbyrdets struktur? Er det kun fænomener med “noget i reserven”, der er særkende for vidnesbyrd – og som derfor er de eneste, der kan indstifte vidnet? Hvis dette er tilfældet, hvor er da transgressionstærsklen mellem ordinære fænomener (uden en rest eller reserve) og exceptionelle fænomener – og hvad bestemmer denne grænse? Vi får afgjort ikke et definitivt svar på disse spørgsmål i indeværende, men en mulig uddybelse findes hos Jean-Luc Marion, der i sit fænomenologiske arbejde har udviklet begrebet om mættede fænomener. Ifølge dette begrebs logik er det vores erkendelsesmæssige betingelser, der ikke kan rumme en adækvat beskrivelse af de

erfarede fænomener. Derimod konstitueres det erfarende subjekt som vidne af fænomenets overvældende, mættede og excessive karakter (Marion, 2002a, s. 196-217; se Marion (2002b) for dybere analyser). Subjektet bliver i en modtagelig og receptiv forstand vidne, fordi fænomenerne er for overvældende, for omfattende, for modstandsdygtige over for vores begreber. Erfaringen af sådanne mættede fænomener (som har tydeligt sammenlignelige kvaliteter med van der Heiden reserve/object) er så radikal, at Marion kalder det kontra-erfaring, kontra-intentionalitet og para-doxa – en modsatrettet betyden, der trænger sig på (Marion, 2002a, s. 215; Marion, 2002b, s. 113). Og navnet, Marion tildeler det subjekt, hos hvem dette trænger sig på, er netop vidnet:

“The paradox not only suspends the phenomenon’s subjection to the I; it inverts it. For, far from being able to constitute

this phenomenon, the I experiences itself as constituted by it. To the constituting subject, there succeeds the witness – the constituted witness.” (2002a, s. 216).

Overvældelsen af det erfarede skyldes en invertering i det asymmetriske forhold mellem vidnet og dets genstand (fænomenet). Vidnessubjektet har ikke sprog eller forståelsesredskaber nok til at begribe adækvat. At være vidne til et mættet fænomen får her betydning af at være konfronteret med noget andet, nyt, der modsætter sig vores greb, det griber tværtimod os: *At være vidne er at være grebet.*

Med de mættede fænomener kan vi tale om grader af exceptionalitet, af mættethed og excessivitet: Hvorvidt et fænomen og en begivenhed erfares som ekstraordinær – og dermed om vi kan tale om det erfarende subjekt som vidne – har i lige så høj grad at gøre

med subjektets mulighed for *at rydde forhindringerne* og tage imod fænomenets mættethed. Det er derfor en fænomenologisk-metodologisk indstilling, en *beslutning* om at lade det andet, dette nye, fremmede og overvældende træde frem (Marion, 2002a, s. 9 f., 122-124, 132 f. & 138 f.; Marion, 2002b, s. 18 f.). For så vidt dette lader sig gøre, er både van der Heiden og Marion enige om de hermeneutiske konsekvenser: van der Heiden påpeger, at fænomenet kalder på og kræver at blive forstået ud fra sig selv, hvilket afføder et engagement af *undren* orienteret mod verden samt mod vidnets eget selv, dets egenhed/selvhed (2020, s. 152 f.; 2022, s. 142 & 144). Hos Marion udløses ligefrem en uendelig hermeneutik, hvor vidnessubjektets forståelsesarbejde gentages endeløst og hensætter det i en *forundrende* og ydmyg indstilling til det erfarede (2002a, s. 305; 2002b, s. 33 f. & 123-127). (Og husk da på, at miraklet, som det blev udlagt i forbindelse med Derrida, har sin betydningsrod i det latinske *miraculum*, “det, der er genstand for undren”).

Udsigelighedens sprog
Forståelsen af vidnessubjektet og derigennem praktikerens kendetegnet ved en tærskeltilstand – og ved et proportionalt forhold mellem det erfarede og (u-)muligheden for at sammenfatte det i et tilstrækkeligt vidnesbyrd. Her befinder det sig i et endeløst hermeneutisk arbejde. Vores spørgsmål er nu, hvilket sprog vidnet i denne hermeneutik taler. Er der overhovedet et sprog, der på den ene side kan tilgodese det udsigelige og på den anden stadig kan være en bærer af betydning? Kan stumheden komme til ord, manifesteres, få et vidnesbyrd? Dette spørgsmål opholder også Giorgio Agamben:

“Vidnesbyrdets sprog er et sprog, som ikke længere betyder, men som ved sin ikke-betyden bevæger sig så langt ind i det sprogløse, at det kan opfange en anden betydningsløshed, nemlig det fuldstændige vidnes, dvs. det, der per definition ikke kan aflægge vidnesbyrd. [...] den ‘lakune’ som udgør det menneskelige sprog, må synke ned i sig selv for at gøre plads for en anden umulighed af at aflægge vidnesbyrd, nemlig om det, som ikke har sprog.” (2012, s. 33).

Agambens svar udtrykker et paradoks, for hvis vidnet skal kunne give sprog til det, der ikke har et sprog, må det ned-sænkes i det sprogløse. En ikke-betyden eller en betydningsløshed er vidnets mulige betydning. Vidnet må *imødegå* denne betydningsløshed. Hvorvidt dette signalerer en mulighed snarere end en umulighed, er netop en af den endeløse hermeneutiks opgaver at forholde sig – dvs. spørgsmålet om selve betydningen og dens grænse.

Emmanuel Lévinas har udviklet distinktionen mellem en *sigen* og det *sagte*, som kan belyse dette problem og muligvis uddybe, *hvilket sprog* vidnet taler. Med *sigen* henviser Lévinas til en betyden før ethvert indhold, før enhver kommunikation af indhold, før ethvert sprog, som var den et forord til selve sprogene – det er selve betydningens betydningsfuldhed (betydningens betyden). *Sigen* er umiddelbarheden, umedieret, uden tematisering, og en eksponering af selve eksponeringen. Det er her, vidnessubjektet udsiger et “*Her er jeg*”. Før enhver konkret verbalisering er det en selvudlevering. *Sigen* er dermed et vidnesbyrd om vidnet selv (Lévinas, 1991, s. 5 f. & 34-39; Lévinas, 2000, s. 156, 161 & 190-193). Det *sagte* er modsat selve

fikseringen, fastsættelsen, reduktionen til begrebsligheden, indskriften til arkivet og dermed også en vedvarende forgribelse af det, der modsætter sig repræsentation. Det *sagte* er identifikationen, det at udpege “dette og hint *som* dette noget”, noget blandt noget andet, det gør en *sigen* til noget *allerede sagt* (Lévinas, 1991, s. 35-39; Kemp, 1996, s. 53). Begrebsdistinktionen påpeger, at vores begreber fikserer erfaringshorisonten og i sidste ende konstituerer væren. Som vilkår risikeres der altid at blive overset en før-sproglig eller før-oprindelig betyden. Lévinas uddyber:

“Saying is this passivity of passivity and this dedication to the other, this sincerity. Not the communication of a said, which would immediately cover over and extinguish or absorb the said, but saying holding open its openness, without excuses, evasions or alibis, delivering itself without saying anything said. Saying saying saying itself, without thematizing it, but exposing it again. Saying is thus to make signs of this very signifyingness of the exposure [...]” (1991, s. 143).

Sigen er ikke opbundet af en teoretisk bevidsthed eller af adækvationstrang. En betyden, der ikke manifesterer sig på værens betingelser, og som netop derfor muligvis ikke manifesterer sig i den forstand, men som kun betyder i sporet af relationen til den anden, uden tredjepart. Derfor er vidnessubjektet, der udtrykker denne *sigen*, kendetegnet ved sin dedikation og oprigtighed – sin åbenhed. *Sigen* udtrykker det, der ikke allerede er sagt, allerede kategoriseret. Den er et løfte om *en anden betyden*, den holdes åben mod noget nyt som sådan. *Sigen* er, ifølge Peter Kemp, *det*

levende ord. For at bevare åbenheden og for at holde det sagte i ave, så det nyes betydningsfuldhed kan tilnærme sig, er sigen en konstant *afsigen af det sagte* (Kemp, 1996, s. 53).

Sigen er for praktikerens sproget i den andens nærvær. Den er *undtagelsens sprog*, et udsigeligt eller umuligt sprog, når alt i den praktiske hverdag netop undtager sig fra vores forventende begreber og metoder; for det er første og sidste gang, dette har anmeldt sin ankomst, derfor er der ingen erfaring, der har kunnet struktureres og virke som rettesnor. Et endeløst forståelsesarbejde som en *sigen-afsigen* er det, der holder praktikerens som vidnesubjekt åben for det nye, fremmede, andet, uforståelige – praksissens stumme sprog.

Måske er det derfor, at flere af de før-omtalte tænkere søger til litteraturen og poesien i forsøgene på at beskrive vidnet: I skønlitteratur og poesi er eksakthed ikke lig med at udtømme det beskrevne – derimod er poesien besat af at udtrykke det udsigelige. Det fælles karakteristikum for digteren og vidne-subjektet er dette engagement, en gæstfri gestus, hvor der *voves en imødekom-melse*. Men denne gæstfrihed sikrer ikke en tryk nats søvn; gæsten og værten er begge fremmede og for så vidt hvileløse og udsatte i deres relation til hinanden. Som Løgstrup beskriver, så er poesien opmærksomhed indstiftet i denne imødekommelse af det uforståelige:

“Han [*digteren*] er trængt af selve tilværelsens gådefuldhed. Han løber storm imod den. For tilværelsestolkningens skyld er den poetiske åbenhed ham alt om at gøre. I den er tilværelsens gåde-

fuldhed på enestående vis nærværende. På paradoksal vis tager gådefuldheden til, som gådens løsning er nærmest.” (1991, s. 225, [*min tilføjelse*]).

Trængt af tilværelsens gådefuldhed. Denne trængtheds modus kan netop forstås ved “tilnærmelsens paradoks”, som tidligere blev kaldt oprigtighedens fiasko; jo større nærhed til hjertet af sagen, desto større er afstanden til afklaringen. *Gåden tager til i takt med løsningens nærhed.* Det er hermeneutikkens udtømmelige trang. Vidnesubjektet i sin *tilværelsestolkning* – praktikerens indstiftet i sin praksis – er omkranset af det nye og fremmedes uigentagelighed. Det umulige sprog, den paradoksale forståelse, er da kendetegnet ved (for-) undren – endda *målløshed*. Denne er nemlig ikke udtryk for en afdækning og afsløring – derimod er målløsheden udtryk for konfrontationen af det nye/ det fremmede med fordringen om at lade det fremtræde med sin egen betyden, uigenkaldeligt (denne enestående gang) og uigentageligt (aldrig mere igen).

Forståelsesarbejderen – digteren, vidnet, praktikerens – lader sig ikke kue af det modsætningsfulde, men *løber storm imod den*. Det er en forhåbning, et løfte – og som løfte bliver det ikke nødvendigvis indfriet, men forholder sig endeløst åbent. Det er et øjeblikkets sprog, et sprog til praksis, hvor de implicerede efterlades i en undrende, måbende forfatning i deres bevidnelse. Det betyder samtidig, at praktikerens må forstås som andet end en bærer af viden og ekspertise – som en, der ikke har svarene. Praktikerens fordres i stedet her, set ud fra Løgstrup, til at tage en beslutning, som må træffes gennem tillid og tiltro uden

klar indsigt; uden nærmere anvisninger må den enkelte tage udgangspunkt i *skønnet* (1991, s. 24, 29, 31, 56 & 69 f.). Praktikerens i vidnesubjektets motiv er ikke privilegeret af indsigten i noget forudbestemt og har derfor ikke adgang til en positiv bekræftelse, der kan vejlede beslutningen.

Til en fremtidig udvikling
Målløshedens stumhed udtrykker en fordring til pædagogikkens forståelse af praktikerens subjektivitet i øjeblikke, hvor det erfarer noget unikt, singulært, måske endda utroligt, som det uden yderligere anvisninger skal kunne finde et sted at udtrykke sig. Der appelleres dermed til praktikerens skøn og dømmekraft *på grundlag af* eller *ud fra intet/ex nihilo*. Et skøn i blind tiltro. Der er intet sigte, intet mål at syne i horisonten – deraf *mål-løs*. Dette perspektiv knytter an til en dannelsesfilosofisk tænkning, som man finder hos Dietrich Benner, hos hvem fokus er på en ikke-affirmativ pædagogik: Fordi man i denne tænkning ikke kan antage en klarhed om menneskets bestemmelse – kun *bestemt som ubestemt*, en virksom selvbestemmelse (2005, s. 57 ff.) – kan pædagogikken og praktikerens ikke lade sig lede af et allerede kendt indhold eller sigte. Derimod må orienteringen rettes mod det ubekendte – det, som ikke kan bekræftes (2005, s. 23).

Praktikerens som et stumt og målløst vidnesubjekt kan ikke kun ses som en utilstrækkelighed i betydningen mangel på handlekraft og evne. Stumheden er måske lige netop den paradoksale ekspertise, praktikerens besidder, fordi det kun er herigennem, man rydder forhindringer for det nye. En tilstrækkelig

pædagogik må vedstå sin utilstrækkelighed i sin målløse voven sig frem i mødet med den anden og det ubekendte. Denne voven er en bevidnelse.

En videre udvikling af vidnesbyrdets og målløshedens pædagogiske potentialer kan starte med at søge koblinger til den etablerede professionsforskningslitteratur, f.eks. *den reflekterende praktiker* (Schön, 2001), forskellige viden-begreber, eller rettere *ikke-viden* (se f.eks. von Oettingen, 2008), *skønnet* (Grimen & Molander, 2008), *dømmekraft/phronesis* (se f.eks. Pahuus & Eriksen, 2011) og *tilliden* (Grimen, 2008).

Herudover kan man knytte an til spørgsmål relateret til professionelles retfærdiggørelse af egne og andres vidnesbyrd, hvor Fricker (2007) ville være særlig informativ, samt til fokus på beskrivelser af traumer og deres rolle i professionelle praktikers hverdagserfaringer; her kunne f.eks. Cathy Caruths *Unclaimed Experiences* (1996) være en teoretisk kilde. Ud fra disse perspektiver kan man ligeledes udvide interessen til flere forskellige professioner såsom socialt arbejde og sygepleje.

En altoverskyggende opgave vil dog fortsat være at udvikle et teoretisk grundlag, der gør professionsforskningen i stand til at beskrive erfaringer, der spænder fra de hverdagsordinære til de mest mættede og radikale. Artiklen har forsøgt at tage nogle første skridt i denne retning. Et særligt opmærksomhedspunkt må fortsat medtænkes: Åbningen mod alternative viden-begreber, selv talen om ikke-viden, risikerer fortsat at fastlåse sprog i *et felt af tilstræbt, adækvat viden*. Vidnesbyrdet vil imidlertid et andet sprog, som åbner etiske perspektiver og en interesse rettet mod den enkeltes subjektivitet og ikke mindst *det andet menneske*.

REFERENCER

Agamben, G. (2012). *Resterne fra Auschwitz – Arkivet og vidnet. (Homo Sacer III)*. Billedkunstskolernes Forlag.

Benner, D. (2005). *Tekster til dannelsesfilosofi – mellem etik, pædagogik og politik*. Klim.

Benveniste, E. (2016). *Dictionary of Indo-European Concepts and Society*. HAU Books.

Caruth, C. (1996). *Unclaimed Experiences: Trauma, Narrative, and History*. The John Hopkins University Press.

Derrida, J. (2000). *Demeure: Fiction and Testimony*. Stanford University Press.

Derrida, J. (2002a). Faith and Knowledge: The Two Sources of “Religion” at the Limits of Reason Alone. I G. Anidjar (red.), *Acts of Religion* (s. 40-101). Routledge.

Derrida, J. (2002b). History of the Lie: Prolegomena. I P. Kamuf (red.), *Without Alibi* (s. 28-70). Stanford University Press.

Derrida, J. (2005). Poetics and Politics of Witnessing. I T. Dutoit & O. Pasanen (red.), *Sovereignties in Question* (s. 65-96). Fordham University Press.

Felman, S. & Laub, D. (1992). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203700327>

Fricker, M. (2007). *Epistemic Injustice: Power & the Ethics of Knowing*. Oxford University Press.

Grimen, H. (2008). Profesjon og tillit. I A. Molander & L.I. Terum (red.), *Profesjonsstudier* (s. 197-212). Universitetsforlaget.

Grimen, H. & Molander, A. (2008). Profesjon og skjønn. I A. Molander & L.I. Terum (red.), *Profesjonsstudier* (s. 179-195). Universitetsforlaget.

Hållander, M. (2017). *Det omöjliga vittnandet: Om vittnesmålets pedagogiska möjligheter*. Eskaton.

Hållander, M. (2020). *The Pedagogical Possibilities of Witnessing and Testimonies: Through the Lens of Agamben*. Palgrave Macmillan/Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-55525-2>

Kemp, P. (1996). *Lévinas*. Forlaget Anis.

Kilby, J. & Rowland, A. (red.) (2014). *The Future of Testimony: Interdisciplinary Perspectives on Witnessing*. Routledge, Taylor & Francis Group.

Krämer, S. & Weigel, S. (2017). Introduction: Converging the Yet-Separate Theoretical Discourses of Testimony Studies. I S. Krämer & S. Weigel (red.), *Testimony/Bearing Witness: Epistemology, Ethics, History, and Culture* (s. ix-xli). Rowman & Littlefield International Ltd. <https://doi.org/10.5040/9798881817206>

Krämer, S. & Weigel, S. (red.) (2017). *Testimony/Bearing Witness: Epistemology, Ethics, History, and Culture*. Rowman & Littlefield International Ltd. <https://doi.org/10.5040/9798881817206>

Levi, P. (2018a). De druknede og de frelste. I *Vidnesbyrd* (s. 365-527). Rosinante.

Levi, P. (2018b). Hvis dette er et menneske. I *Vidnesbyrd* (s. 19-175). Rosinante.

Lévinas, E. (1991). *Otherwise Than Being or Beyond Essence*. Springer Science+Business Media Dordrecht. <https://doi.org/10.1007/978-94-015-7906-3>

Lévinas, E. (2000). *God, Death, and Time*. Stanford University Press.

Lyotard, J.-F. (1988). *The Differend: Phrases in Dispute*. University of Minnesota Press.

Løgstrup, K.E. (1991). *Den etiske fordring*. Gyldendal.

Marion, J.-L. (2002a). *Being Given: Towards a Phenomenology of Givenness*. Stanford University Press.

Marion, J.-L. (2002b). *In Excess: Studies of Saturated Phenomena*. Stanford University Press.

Oliver, K. (2001). *Witnessing: Beyond Recognition*. University of Minnesota Press.

Pahuus, A.M. & Eriksen, C. (2011). Hvad er dømmekraft? – den levende arv fra Aristoteles, Kant og Løgstrup. I M. Blok Johansen & S. Gytz Olesen (red.), *Professionernes sociologi og vidensgrundlag* (s. 43-65). ViaSystime.

Passage-redaktionen (2007). Vidnesbyrd. *Passage – Tidsskrift for litteratur og kritik*, 22(58). <https://doi.org/10.7146/pas.v22i58.1491>

Ranciere, J. (2009). Are Some Things Unrepresentable? I J. Ranciere, *The Future of the Image* (s. 109-138). Verso.

Ricoeur, P. (2004). *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press.

Schön, D.A. (2001). *Den reflekterende praktiker: Hvordan professionelle tænker, når de arbejder*. Klim.

van der Heiden, G.-J. (2020). *The Voice of Misery: A Continental Philosophy of Testimony*. State University of New York Press. <https://doi.org/10.1515/9781438477626>

van der Heiden, G.-J. (2022). Hermeneutics and Testimony: On Selfhood and the Constitution of the Social Bond. I M. Meijer (red.), *Updating the Interpretive Turn – New Arguments in Hermeneutics* (s. 137-156). Routledge, Taylor & Francis Group. <https://doi.org/10.4324/9781003251354>

von Oettingen, A. (2011). Professionel omgang med “ikke-viden”. I M. Blok Johansen & S. Gytz Olesen (red.), *Professionernes sociologi og vidensgrundlag* (s. 32-42). ViaSystime.

Wieviorka, A. (2006). *The Era of the Witness*. Cornell University Press.

¹ Med »den professionsfaglige praktiker« refererer jeg primært til de praksisfelter og derfor til de praktikere, der først og fremmest er pædagogisk orienteret. Håbet er dog, at artiklens betragtninger fremadrettet også kan gøre sig relevante for andre professionsfaglige perspektiver og felter.

² I antologiværkerne Krämer & Weigel (red.) (2017) og Kilby & Rowland (red.) (2014) gives eksempler på behandlinger af ovennævnte spørgsmål og interesser fra tværdisciplinære perspektiver. På dansk har tidsskriftet Passage et nummer særligt dedikeret til vidnesbyrdet (2007). For enkeltstudier, der eksemplificerer ovennævnte interesser og spørgsmål, kan man f.eks. henvende sig til: Agamben (2012); Felman & Laub (1992); Fricker (2007); Hållander (2017/2020); Lyotard (1988); Oliver (2001); Rancière (2009); Wieviorka (2006).